

RAFIQ İSMAYILOV
Bakı Dövlət Universiteti
rismayil39@hotmail.com

M.QREK VS İ.PERESVETOV A.Y.KRIMSKİNİN GÖZÜ İLƏ

Açar sözlər: A.E.Krımski, Osmanlı dövləti, Moskva çarlığı, Sultan I Süleyman, çar IV İvan, «türk heyranlığı», antitürk ovqatı, M.Qrek, İ.Peresvetov

Ключевые слова: А.Е.Крымский, Османское государство, Московское царство, султан Сулейман I, царь Иван IV, туркофилство, туркофобия, М.Грек, И.Пересветов

Keywords: A.E.Krymsky, Ottoman state, Tsardom of Moscow, Sultan Suleiman I, Tsar Ivan IV, turcophile and turkcophobic trends, M. Greek, I. Peresvetov

Osmanlı imperatorluğunun (1299-1923) varlığına və mahiyyətinə rəğbətlə ya hiddətlə yanaşmasından asılı olmayaraq onun tarixini tədqiq edənlər bir fikirdə yekdildirlər ki, bu dövlət Konstantinopolun fəthindən (1453-cü il) sonra ən qüdrətli dünya gücünə çevrildi, beynəlxalq siyasətdə ən həlledici və ən mühüm rol oynamağa başladı (1,67). Bu proses XVI əsrin əvvəllərində Sultan Qanuni Süleyman (1520-1566) dövründə öz yüksəlişinin zirvəsinə çatdı. Avro-Afro-Asiya coğrafiyasında bərqərar olan türk hegemonluğu hamının diqqət mərkəzində dayandı. Kimi hər an baş verə biləcək türk hücumu, ölkəsinin işğala məruz qalacağı və onun nəticələri haqqında düşünür, kimi də bu işğalın olmasını saf və təmiz ürəklə arzu edirdi (2, 151).

Həmin dövrü araşdıran akad.A.Y.Krımski (3, 9-52) sonuncu halı avropalılar üçün daha xarakterik sayır və bunu belə əsaslandırır ki, «[onlar] inanırdılar ki, osmanlıların gəlişi ilə papalığın və orta çağ sosial quruluşunun zülmündən əzab çəkən Avropada islahatlar baş verəcəkdir» (2, 151-152).

A.Y.Krımski yazır ki, türk dövləti və sultanına olan bu münasibət, nəhayət, pravoslav kilsəsinin öncəkindən də güclü dayağına çevrilmiş və «Üçüncü Roma», - ikinci Roma» Konstantinopol sayılırdı, - adlanan Moskvada da özünü göstərmişdir. Halbuki, burada uzun müddət idi ki, hər cür «murdar»a (osmanlılara-R.İ.) nifrətin həddi-hüdudu yox idi. Bu da ondan qaynaqlanırdı ki, Konstantinopolun fəthi və pravoslavların itkilərə məruz qalması Moskvada böyük ürək ağrısı, qəm və qüسسə ilə qarşılanmışdı.

Elə həmin dövrdə yaranmış məşhur «Çarqradın,-ruslar İstanbulu belə adlandırırdılar, - allahsız Tür çarı,-Türk, Türkiyə,-tərəfindən tutulması haqqında» dastanın türklərə və sultan Fateh II Mehmetə qarşı kin-küdurət və ədavətdən ibarət olması mövcud ovqatın göstəricisi idi. Bərqərar olmuş antitürk ovqatın intişarında Bizansın çöküşü sonucunda Moskvaya qaçmış və ona sığınmış yunan mitropolit və patriarxları da az rol oynamamışdılar. A.Y.Krımski yazır ki, onlar daha çox sədəqə almaq naminə Osmanlı hakimiyyəti altında yaşayan pravoslavların vəziyyətini daha tünd rənglərlə təsvir etməyə məcbur idilər (2, 155).

Onu da qeyd edək ki, Moskvaya pənah gətirən yunanlar arasında sonuncu Bizans imperatoru XI Konstantin Paleoloqun (1449-1453) qardaşı qızı Zoya da vardı. O, sonralar Sofiya adı ilə Moskva çarı III İvana ərə verildi. Maraqlıdır ki, ata tərəfdən həmin Sofiyanın nəvəsi, ana tərəfdən isə Mamay xanın (?-1380) nəslindən olan IV İvan (1530-1587), - o, 1547-ci ildə birinci Rus çarı oldu, - dövründə Osmanlı dövləti və sultanına münasibət biri digərini inkar edən iki şəkildə gündəmə gəldi. Bunlardan birisi qatı antitürk ovqatı idi və onun təbliği

1518-1556-cı illərdə Moskvada yaşayan müqəddəs Maksim Qrekin adı ilə bağlıdır. O, təlqin etməyə çalışırdı ki, Osmanlı dövlətindəki pravoslavların vəziyyətini yalnız bütperəstlər Romasında ilk əsrlərdə əzablara düçar olmuş xristianların vəziyyəti ilə müqayisə etmək mümkündür (2, 153). Maksim Qrek islam və müsəlmanlar əleyhinə polemika xarakterli üç əsər yazmışdır. Bu əsərlər vasitəsilə o, rus oxucularına və gənc çar IV İvana bəyan edirdi ki, türklər tutulan xristian torpaqlarında ağalıq edirlər, burada yaşayan xristian əhali «hər cür təqib və təhqirdən qəzəblidir, [əski günlər] üçün həsrət çəkir və alışıb yanır» (4, II, 351). Maksim Qrek türklərin qələbəsini xristianlığın ağıla gəlməsi üçün sadəcə Allahdan nazil olmuş bir cəza adlandırır (2, 158).

A.Y.Krımskinin yazdıqlarından o da bəlli olur ki, Maksim Qrek oxucularını inandırmaq üçün hər cür vasitəyə, o cümlədən ədəbsiz və iyrənc ifadələrə əl atmağı, onların, -xüsusilə də müsəlmanlara qarşı dözülməz olan moskvalıların,- hissləri ilə oynamağı bacarırdı. Həmin baxımdan onun bu sözlərini xatırlatmaq kifayət edərdi: «Ey müsəlmanlar! Nə olsun ki, siz hər gün ayıb yerlərinizi (kiçik çanaq üzvlərinizi- R.İ.) su ilə yuyursunuz!? Ancaq qancıqların dilləri ilə öz dəlmə-deşiklərini və ayıb yerlərini yalaması onları murdar və mənfur üfunətdən zərrə qədər təmizləmədiyi kimi, bu da sizin şəhəvət çirkabına bulaşmış ruhunuzu zərrə qədər də təmizləmir» (2, 153). Din xadimi olan Maksim Qrek din adına yaraşmayan bu cür iyrənc sözlərlə moskvalılar arasında müsəlmanlara - təbiidir ki, müsəlman dedikdə, o, osmanlıları – türkləri nəzərdə tuturdu,- nifrət hissini daha da alovlandırır (4, I, 159). O ki qaldı çarın xalqa ədalət gətirəcək dövlət hakimiyyətini necə qurması məsələsinə, burada müqəddəs Maksim Qrek nifrətlə adını çəkdiyi müsəlmanların yox, «Fars hökmdarı Kir»in (m.ö.558-530) təcrübəsindən yararlanmağı daha məqbul sayırdı. O təbliğ edirdi ki, Kir «atəşpərəst idisə də, «güclü inamına, adamları ilə həlim və rəhmli [davranışına] görə» Allah onu uca etmişdi» (2, 159).

A.Y.Krımski yazır ki, türkləri acımasız və nifrətlə aşağılayan Maksim Qreklə eyni zamanda və yanaşı Batı Avropanın türk idarəçilik sistemində olan heyranlığını pravoslav Moskvaya gətirən, onu təbliğ və təşviq edən İvan Peresvetov da var idi. O, Polşadan gəlmişdi və özünü Litva kökənli adlandırır (2, 159). Bununla əlaqədar olaraq, qeyd edək ki, A.Y.Krımski Litvanı Batı Avropa ovqatının, o cümlədən oradakı türk heyranlığının asanlıqla və azad şəkildə gəldiyi və yaydığı ölkələrdən sayırdı. Onu da vurğulamaq istərdik ki, İvan Peresvetovun özü də türklərlə yaxın münasibətlərdə olmuşdu. O, Polşa kralının razılığı ilə üç il Macarıstan kralı Yanoş Zapolyanın (1526-1540) (5, 87; 6, 269; 7, 412) sarayında, yenə də üç il müddətində Moldova voevodasının iqamətgahında xidmət etmişdir. Sonralar isə İvan Peresvetov daha üç il çex kralının sarayında, başqa sözlə Batı Avropada çalışmış və nəhayət, 1536-cı ildə Moskvaya gəlmişdi.

O, burada xeyli yaşadıqdan sonra, təqribən 1548-1549-cu illərdə, A.Krımskinin sözləri ilə desək, Qazanın işğalından bir az öncə özünün publisist əsərlərini (2, 160), gənc çar İvan Qrozniyə təqdim etmişdir. Həm də o, ayrıca olaraq çara müraciət məktubları da ünvanlamış və orada ölkənin (yəni Moskva çarlığının – R.İ.) bütün problemlərinin çözülməsi üçün türk sultanlarının yolu ilə getməyi məqbul saydığını bildirmişdi. Bu sahədə İvan Peresvetov üçün canlı və ideal nümunə həmin dövrdə fəthləri və islahatları ilə müasirlərini rıqqətə gətirən sultan I Süleyman (1520-1566) idi. Məhz bu iki cəhətə görə idi ki, bu sultan öz dövründən üzü bəri Osmanlı və digər müsəlman qaynaqlarında «Qanuni», batı qaynaqlarında isə «Möhtəşəm və böyük», - Magnifique, Magnifisent, - çox zaman da, «Böyük Türk», - Grand Turc, - adı ilə məşhurlaşmışdı.

İvan Peresvetov Osmanlı əyalətlərində yaşadığı dövrdə sultan I Süleymanın böyüklüyü

və şöhrətini şəxsən görmüş və bilmiş bir şəxs kimi sultanın əməllərini yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, onun sələflərini də unutmamışdır, onlar haqqında da yetərincə məlumatlara malik olmuşdur. O, əsərlərində sultan Fateh II Mehmetin dövlətçilik fəaliyyətini bir ideallıq təcəssümü kimi dəyərləndirmişdir.

Sözügedən məsələlərə dair İvan Peresvetovun iki əsəri vardır. Bunlardan birisi «Çar İvan Vasilyeviçə (III İvan-R.İ.) mədhiyyələr yazan Volos voevodu Pyotr haqqında dastan», digəri isə qısaldılmış şəkildə desək, «Tur çarı Maqmet» («sultan Fateh II Mehmet») haqqında dastan adlanır.

İvan Peresvetov əsərlərində bəzən öz adından, bəzən də Volos voevodu Pyotr, ya da Litvada yaşayan latın filosof və doktorları adından böyük məhəbbətlə sultan II Mehmeti adil hökmdar kimi təsvir etmişdir. O yazır ki, sultan haqqı və ədaləti tapdayan məmurlarla olduqca amansız davranmış və bununla da ölkədə ədaləti bərqərar etmişdir. Dövlət xəzinəsini dağıdan məmurlar məhkəmələrdə cavab verir və ən ağır cəzalara məhkum olunur, hətta müxtəlif formalarda edamlara məruz qalırdılar. Onlar, necə deyirlər, əlləri ilə etdiklərinə başları ilə cavab verirdilər (2, 161). İvan Peresvetovun yazdıqlarından o da bəlli olur ki, hamıya görk olsun deyə müqəssirlərin nəyə görə cəzalandırılmasının səbəbi yazılaraq məhkəmə zallarının divarlarında asılırdı (2, 161). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Osmanlı sultanlarının «heç bir cinayəti cəzasız qoymadıqları» həmin dövrün digər tədqiqatçıları tərəfindən də xüsusi vurğulanmışdır (10, 236).

Sultan II Mehmetin qoyduğu ədalətli qayda-qanunlara onun sələflərinin də əməl etdiklərini söyləyən A.Y.Krımski belə bir məqamı da xüsusi vurğulamışdır ki, sözügedən qayda-qanunlarla yanaşı, onların ədalətli icrasına da xüsusi önəm verilirdi. Sultan II Mehmet ayanlara, paşalara, valilərə və hamıya deyirdi ki, xalqı qorxu içində saxlasanız, ölkədə ədalət olmaz və hökmdarın idarə etdiyi məmləkətin halı yüyənsiz ata minmiş adamın halına bənzər (2, 161).

İvan Peresvetov türk sultanının bu dəhşətli dərəcədə olan ədalətini təqlid etməyin vacibliyini həm də onunla əsaslandırmağa çalışırdı ki, bu işin bir xristian başlanğıcı da vardır. «Axı, sultan öz xalqına rəhbərlik etmək üçün allahın əmri ilə əski yunan «qanun kitabları»nı türkcəyə tərcümə etdirmişdir. Hətta sultan II Mehmet «xristian dinini qəbul etməyə» hazır idi və bu niyyətini «seyidlərə, mollalara, paşalara, hafizlərə də bildirmişdi. Fəqət onlar sultanı fikrindən daşındırılmışlar» (2, 161).

Bu iddiaları A.Y.Krımski belə dəyərləndirmişdir: mahiyyətə xristianlıq nəsihətlərinin inkişafı, -təbiidir ki, İvan Peresvetova görə, - olan nümunəvi türk ədaləti ilə müqayisədə rus gerçəkliyi müəllifin təsəvvüründə olduqca pis görsənir». Böyük, güclü, şöhrətli və hər şeylə zəngin Moskva çarlığı kimi bir ölkədə ədalət varmı? Xristian dini mərhəmətlidir, kilsələrin gözəlliyi də böyükdür, ancaq ədalət yoxdur!» (2, 161). Əgər «əsl din olan xristianlığa türk ədalətli də [qarışsaydı], onda onlarla (ruslarla, -Y.A.Krımski) mələklər danışıq olardı» (2, 161).

Bütün bu deyilənlərdən o məntiqi nəticə çıxır ki, çar IV İvan hər bir hərəkətində, nəinki daxili işlərdə, həm də xarici işlərdə, - «zəhmli» (Yavuz- rusca Qroznıy) və mütləq hakimiyyət sahibi olan türk sultanlarına bənzəməlidir. İstər öz təbəələri üçün, istərsə də qonşular üçün zəhmli olmalıdır: «Çar mülayim və fağırdirsə, onun çarlığı (ölkəsi – R.İ.) yoxsul olar, şöhrəti də aşağı düşər. Çar zəhmli və müdrik olarsa, onun çarlığı genişlənər, adı hər yerdə şöhrətlə anılar (2, 162).

Öz araşdırmalarının sonunda A.Y.Krımski belə qənaətə gəlmişdir ki, İvan Peresvetovun çar IV İvana ünvanladığı müraciətnamələr, onun rus dövlətinin qurulmasında Osmanlı

sultanlarının təcrübəsindən yararlanması barədə tövsiyələri hədəf getməmişdir. Çar dövrün iki tanınmış şəxsindən,- Maksim Qrek və İvan Peresvetovdan, - sonuncunun fikirlərinə üstünlük vermişdir. Onun hələ Qroznı olmayan IV İvana türk sultanı kimi zəhmli, -Qroznıy, - ədalətli, qətiyyətli və düşmənə qarşı amansız olmaq tövsiyələri yeni rus çarının xoşuna gəlmişdir (9, 687).

İvan Peresvetovun söylədikləri həmin dövrdə *hüdudsuz mütləqiyyət* tərəfdarı olan Moskva əyanlarının da ürəyincə idi. Bu səbəblərdən idi ki, müəllifin «Mehmet haqqında» dastanı XVI əsrin salnamələri siyahısına salındı, konkret desək, «XVI əsr Rusiyası, «türk heyranlığı»ndan kənar qala bilmədi. Bu öz ifadəsini yalnız IV İvanın Qroznı, Yavuz, - adlanmasında deyil, daha çox onun *mərkəzləşdirilmiş, ümumi rus* dövlətinin qurulması və formalaşdırılması zamanı, demək olar ki, Osmanlı təcrübəsini təkrarlamasında tapdı. Osmanlı sultanlarının dövlətçilik təcrübəsi ruslar üçün bir örnək və bir meyar oldu.

ƏDƏBİYYAT:

1. История Востока, т.III. Изд-во «Восточная литература». РАН, Москва, 2000, 695 стр.
2. А.Е.Крымский. История Турции и ее литературы от расцвета до начала упадка. Москва. 1910, 164 стр.
3. К.И.Гурницкий. Крымский как историк (на украинском языке). Изд-во «Наука», 1971, 184 стр.
4. Максим Грек. Послание к царю Ивану Васильевичу, - Сочинения М.Грека, т.II. Казань, 1860, 460 стр. (см. 2, 158-161)
5. А.Д.Новичев. История Турции (эпоха феодализма), т.I. Изд-во Ленинградского Университета. Ленинград, 1963, 342 стр.
6. Mehmet Maksudoğlu. Osmanlı tarihi. Ensar, İstanbul, 2011, 567 səh.
7. Alphonse de Lamartine. Osmanlı tarihi. Kapı, İstanbul, 2008, 1087 səh.
8. Ziya Kazıcı. Osmanlı dövləti tarihi. Kayhan, İstanbul, 2011, 552 səh.
9. Д.И.Илованский. История России. Т.III, Москва, 1890 (см.2, 162)
10. Горольд Лемб. Сулейман великопепный. Величайший султан Османской империи (1520-1566), перевод с английского Л.А.Игоревского. ЗАО, Изд-во Центрполиграф, Москва, 2010, 382 стр.

Р.И. ИСМАИЛОВ

М.Грек vs. И.Пересветов глазами А.Е.Крымского

Статья посвящена возникновению туркофильства и усилению туркофобства в России в XVI веке. В ней раскрываются выводы А.Е.Крымского на основе анализа челобитных, которые были адресованы царю Ивану IV лидером туркофильства И.Пересветовым и представителем яркой туркофобки М.Греком.

R.I.ISMAYLOV

M. Greek vs. I. Peresvetov according to A.E.Krymsky

This article concerns emergence of turcophily and strengthening of turcophobic trends in Russia in XVI century. Conclusions of A.E.Krymsky upon pleas of turcophiles' leader I.Peresvetov and turcophobes' leader M.Greek to Tsar Ivan IV are analyzed.

Rəyçilər:t.e.n. A.Bağirova, t.e.d. O.Sultanov.

Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin Asiya və Afrika ölkələri kafedrasının 01 iyun 2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol N 7)